

CRKVA BOSANSKA: MODERNI HISTORIOGRAFSKI TOKOVI, RASPRAVE I KONTROVERZE (2005-2015)

Dženan Dautović

Travnik, Bosna i Hercegovina

Od pojave kritičke historiografije, u drugoj polovini 19. stoljeća, s Franjom Račkim kao najizrazitijim predstavnikom, pitanja koja se tiču vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni, a naročito pitanje karaktera Crkve bosanske, izazivala su mnogo zanimanja među istraživačima. To je rezultiralo velikim brojem raznovrsnih naučnih radova. Međutim, pristupi Crkvi bosanskoj, za razliku od drugih tema iz ovog perioda, od početka su obilježeni nepomirljivim razlikama, pa je neophodna određena sistematizacija kako bi se eventualne nedoumice sagledale u kontekstu novih činjenica. Stoga su ciljevi ovog rada sadržani u sljedećem: analiza domaće historiografske produkcije o Crkvi bosanskoj u posljednjih deset godina, pregled najznačajnijih radova inostrane historiografije te na kraju rada, pokazat ćemo, na dva primjera različitog tumačenja istog izvornog materijala, kako nastaju historiografske kontroverze.

Ključne riječi: Crkva bosanska, krivovjerje, pravovjerje, historiografija, gost Radin, pregled historiografije, historiografske kontroverze

Uvod

Kompleksnost istraživanja Crkve bosanske, odnosno vjere njenih pripadnika, kontroverzna je tema u medievalistici, koja je u dosadašnjih skoro 150 godina istraživanja (1867-2015) prouzrokovala vrlo različite stavove histori-

čara i najizražajnije diferenciranja u suprostavljene historiografske tabore. Međutim, zahvaljujući upravo tako različitim pristupima, rezultatima, kao i oštroj polemici koja je uslijedila, nužno je proučavanje rečenih historiografskih razlika, kao i svih drugih naučnih problema s kojima se susreću medievalisti u istraživanju Crkve bosanske. Iz tog razloga, najobuhvatnije analize historiografije o srednjovjekovnoj Bosni sprovedene su upravo za tekstove o Crkvi bosanskoj. Prije svega imamo nemjerljiv doprinos Jaroslava Šidaka koji je, počevši sa svojom doktorskom disertacijom, ali i kasnije u toku naučne karijere, konstantno pratio šta se piše o Crkvi bosanskoj i to savjesno bilježio i komentirao.¹ Tako da njegov angažman obuhvata pregled historiografije do 1975. godine. Nakon Šidaka, iduću iscrpnu analizu historiografije ponudio je Pejo Ćošković koji se osvrnuo na produkciju iz narednih 30 godina, do vremena objave svoje monografije – 2005. godine.² Spomenute analize provedene su savjesno i krajnje stručno čime nam je znatno olakšan posao, tako da ćemo u prvom dijelu rada sagledati historiografiju o Crkvi bosanskoj nastalu u periodu od 2005. godine do momenta nastanka ovog priloga.³ U drugom dijelu, prikazat ćemo pregled naučnih stavova o Crkvi bosanskoj u djelima na stranim jezicima. Budući da do sada nije ponuđena analiza pisanja o bosanskom srednjovjekovlju među internacionalnim medievistima, na ovom mjestu ćemo sagledati radove iz nešto šireg vremenskog raspona. Na samom kraju, na primjerima nekoliko najzanimljivijih kontroverzi o Crkvi bosanskoj, demonstrirat ćemo različitost pristupa i zaključaka nastalih u radu na identičnim izvorima, te ponuditi materijal značajan za proučavanje razvoja historiografske misli o srednjovjekovnoj Bosni, kao i za proučavanje uticaja vladajuće ideologije na rad i rezultate historijske nauke.

¹ Šidak J. 1937. 37-182; Šidak J. 1953. 139-160; Šidak J. 1954. 129-142; Šidak J. 1974-75. 139-182.

² Ćošković P. 2005. Isti autor je nešto ranije ponudio još jednu dosta preglednu analizu radova o Crkvi bosanskoj, u: Ćošković P. 2003. 31-54.

³ Ovom prilikom moramo istaći da zbog prisustva izražene decentralizacije nauke na našim prostorima, u ovom pregledu zasigurno ima nedostataka, nastalih uslijed objektivnih nedostupnosti određenih publikacija, a ni u kom slučaju uslijed subjektivnih stavova prema pojedinim autorima, ili njihovim radovima. Naravno, ovaj pregled sadrži samo analizu ozbiljnih historiografskih tekstova, dok su nebrojeni neuspjeli pokušaji imitiranja naučnog teksta od strane nadrinaučnika i diletanata izostavljeni.

Opći shematizam historiografije o Crkvi bosanskoj

Radovi o Crkvi bosanskoj svrstavaju se u tri historiografska okvira: pravoslavni, heretički i pravovjerni. Budući su se vremenom unutar tih okvira pojavile razlike, pokušat ćemo ih pravilno identificirati i sagledati osnovne sličnosti i razlike.

a) **Pravoslavni okvir ili okvir Petranovića.** Zahvaljujući nešto bržem štampanju svog djela *Богомили. Црква босанска и крѣстьяни* (1867) Božidar Petranović je pretekao Račkog i hronološki otvorio skoro 150 godina dugu raspravu. Njegova osnovna ideja zasniva se na stavu da je Crkva bosanska u svojoj osnovi bila pravoslavna, više-manje slična onoj u Srbiji ili Bizantu. Pored Petranovića, glavni predstavnik ovog pravca bio je Vaso Glušac. Međutim, njihovo djelovanje vezano je za period prije Drugog svjetskog rata, pa oni ne ulaze u okvire ove valorizacije. Nije nevažno napomenuti da je ovaj okvir izgubio svoju validnost, te da u vremenu nakon 1945. godine nema nijednog ozbiljnog zastupnika. Rijetko se koji historičar iz Srbije, u zadnje vrijeme, bavi problemima Crkve bosanske, a oni koji se uzgred i dotaknu ovih tema uglavnom se priklanjaju autoritetu Sime Ćirkovića i bez polemike se svrstavaju u dualistički okvir. Tek se u određenim stavovima Dragoljuba Dragojlovića i Miodraga M. Petrovića može pronaći povezivanje bosanskih *krstjana* s pravoslavljem.⁴

b) **Dualistički okvir ili okvir Račkog.** Uticaj Franje Račkog na južnoslavensku historiografiju, a pogotovo onu vezanu za učenje Crkve bosanske je ogroman, a ovaj pravac je dodatno osnažen “transferom” u svoje redove glavnog pobornika suprotne opcije – Jaroslava Šidaka. Do danas nisu poznati razlozi ove dramatične promjene stavova, od samog autora nedovoljno jasno objašnjene tek uticajem radova francuskog historičara A. Dondaina. S daljim razvojem historiografije, jedan dio historičara pravio je određena odstupanja od “okvira Račkog”, zadržavajući se na smjeru dualističkog učenja Crkve bosanske. Značajni historiografi poput M. Dinića, S. Ćirkovića, P. Ćoškovića formiraju smjer, odnedavno u historiografiji nazvan “sinkretističkim”, koji bi podrazumijevao tumačenja da je Crkva bosanska nastala spajanjem organi-

⁴ Detaljnije povezivanje ovog historiografskog okvira s tendencijama “srbizacije” bosanskog srednjovjekovlja još uvijek nije u potpunosti provedeno, no one nesumnjivo postoje, budući da termin “srpske zemlje srednjeg vijeka”, koji redovno obuhvaća i Bosnu, nije izgubio na svojoj učestalosti.

zacionog sistema stare *ecclesiae bosnensis* i dualističkih učenja heretičkih elemenata.⁵

c) **Pravovjerni okvir.** Da nije bilo preokreta iz 1954. godine, ovaj smjer bi se legitimno mogao nazvati “Šidakov okvir”, budući da se on svojevremeno najsystematičnije suprotstavio tezama Račkog. Vremenom su se razvijale varijante ovog učenja, koje su zastupali različiti autori. Najradikalniji od tih smjerova bio tzv. “kroatizirajući”, čiji su predstavnici na sve načine, pa tako i preko Crkve bosanske tražili “povjesno pravo Hrvatske na Bosnu” (F. Milobar, I. Pilar).⁶ Šidakova rana učenja podudaraju se s ovom teorijom tek u stavu da Crkva bosanska pripada općem krugu latinskog kršćanstva, s bitnom razlikom u tome što on nije uplitao političke pretenzije u svoje naučne postavke. Gledano s aspekta uticaja vladajuće ideologije na historijsku nauku, primjetna je defanziva “pravovjernog okvira” u vremenu 1945-1990, te njegovo jačanje nakon raspada Jugoslavije. Premalo je podataka da bismo izveli konstataciju o protekciji režima nad “dualističkim okvirom”, no ne treba previdjeti činjenicu da je većina autora koji su zastupali tezu o katoličkom karakteru Crkve bosanske svoje aktivnosti obavljala van granica Jugoslavije.⁷ Naslanjajući se umnogome na Šidakov put, u moderno vrijeme unutar ovog historiografskog smjera formirala se uticajna struja, predvođena renomiranim istraživačima bosanskog srednjovjekovlja (J. V. A. Fine, S. M. Džaja, D. Lovrenović), koji potenciraju prije svega strukturnu, a ne doktrinarnu razliku između Crkve bosanske i katoličanstva i pravoslavlja, a time i šizmatički nad heretičkim karakterom *krstjana*. Međutim, ova historiografska struja nipošto nije homogena. Tako je Fine svoja istraživanja bazirao na multidis-

⁵ Pored toga, razvio se i smjer koji protežira “bogumilski” karakter Crkve bosanske (S. Jalimam), a također i onaj koji vidi nedjeljive poveznice s francuskim katarima (D. Mandić; F. Šanjek).

⁶ Primjer Dominika Mandića, koji je kroatizaciju bosanskog srednjovjekovlja podigao možda i na najviši nivo, a istovremeno promovirao heretički karakter Crkve bosanske, pokazuje da ovakvi politički i pseudonaučni pokušaji nisu ograničeni isključivo na “pravovjerni” historioografski okvir o učenju Crkve bosanske.

⁷ Navedimo samo Maju Miletić, John V. A. Finea, Srećka M. Džaju i Marian Wenzel. U ovu priču mogao bi se uklopiti i poznati dijalog između M. Wenzel i Alojza Benca, u kojem je na konstataciju američke povjesničarke umjetnosti da u “Crkvi bosanskoj nema ničeg bogumilskog”, Benac odgovorio; “Znam. Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što ja mogu reći. Vi to možete i ja ću vam pomoći”. Ovaj dijalog dodatno zbunjuje kada se zna da termin “bogumili” niti među tadašnjim pristalicama dualističkog okvira nije bio prihvaćen (Wenzel M. 1999. 18).

ciplinarnim historijsko-antropološkim istraživanjima, koja su ga dovela do niza veoma specifičnih zaključaka. Džaja se umnogome oslanjao na stavove iz Šidakove prve faze, te kasnije analize Maje Miletić i drugih naučnika koji su imali slične zaključke, no sve vrijeme je ostao podložan etabliranim formama razmišljanja o crkvenoj prošlosti. Lovrenović je, s druge strane, u diskurs o Crkvi bosanskoj unio pojam političke teologije, te proturječje između bosanske i rimske vjere definirao kao specifičan pravni i konfesionalni problem, nastao uslijed dvostrukog konstitutivnog raskida između Bosne i papinstva, najprije dislokacijom bosanske biskupije u Đakovo sredinom 13. stoljeća, zatim okrunjenjem Tvrtka I. Kotromanića od strane *djeda* (episkopa) Crkve bosanske 1377. godine. Ovakvo istraživačko polazište poentirao je sintagmom “svi su pravovjerni, svi su heretici” uvrštavajući i Crkvu bosansku u *modus operandi* međusobnog ekskomuniciranja s političkim posljedicama, već odavno proveden među velikim crkvama Zapada i Istoka, ali isto tako i procesom konfesionalizacije unutar katoličke i pravoslavne hemisfere srednjovjekovne Evrope.⁸

Historiografija o Crkvi bosanskoj 2005-2015.

Spomenuta knjiga Peje Ćoškovića predstavlja jednu od rijetkih monografija u potpunosti posvećena pitanju Crkve bosanske i jedan je od veoma uspješnih rezultata Projekta u okviru Društvenog cilja XIII/2.⁹ Iako u osnovi prihvata okvir Račkog, i na njega dograđuje ideje Ćirkovića, autor se bavi isključivo ustrojem Crkve bosanske i njenim položajem u društvu, dok su dogmatska pitanja ostavljena po strani, čime je ova studija “oslobođena domišljanja i slobodnih konstrukcija koje su u velikoj mjeri opterećivale dosadašnju historiografsku produkciju o Crkvi bosanskoj”.¹⁰ U periodu nakon objave monografije, Ćošković se u još par radova doticao pitanja Crkve bosanske. Najprije je precizno sagledao jednu od najvažnijih svjetovnih uloga *djeda* Cr-

⁸ Lovrenović D. 2006. 601.

⁹ *Izvedbeni projekat Društvenog cilja XIII – Istraživanje iz oblasti istorije*, 1986. 29-31. Radni naziv projekta bio je “Ustrojstvo ‘Crkve bosanske’ i njezina uloga u XV stoljeću”, provoden je u periodu 1986-1988, kada je odbranjen u vidu doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pred komisijom u sastavu: Sima Ćirković, Rade Mihaljić i Miloš Blagojević.

¹⁰ Филиповић Е. 2007. 258-261.

kve bosanske – pitanje arbitracije u visokodržavnim slučajevima,¹¹ da bi se u nedavno objavljenom prilogu, na osnovu brojnih poređenja s drugim savremenim redovničkim zajednicama, pozabavio najmanje poznatim dijelom ove crkvene organizacije – njenim pripadnicama, tj. *krstjanicama*.¹²

Da je 2005. godina bila plodna za proučavanje pitanja Crkve bosanske svjedoči i izdavanje Zbornika radova *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, u kojem 26 autora donosi svoje priloge sa različitim tematskim okvirima. Nažalost, mali je broj priloga objavljenih u ovom Zborniku imao istinskog uticaja na dalja istraživanja Crkve bosanske i *krstjana*.¹³ Većini autora ovo je bilo prvo (a nekima i jedino) iskustvo u proučavanju ove teme,¹⁴ dok su iskusniji istraživači stali u okviru svojih ranijih stavova i historiografskih okvira, te nisu donijeli značajnijih pomaka u odnosu na pisanja u prošlosti.¹⁵ Od pojedinačnih radova iz ove godine interesantan je i doprinos Dejana Zadre, kojim se, analizirajući historiografске doprinose o Crkvi bosanskoj, te

¹¹ Čošković P. 2011. 338-356.

¹² Čošković P. 2014. 23-45.

¹³ U prvom redu moramo istaknuti prilog Lovrenovića D. 2005. 193-237, u kojem autor konfesionalna istraživanja srednjovjekovne bosanske prošlosti uklapa u šire okvire društveno-religioznih previranja centralno-istočne Evrope, te otvara niz novih perspektiva u analizi konfesionalne pripadnosti bosanske vladajuće dinastije Kotromanića, kao i prijedloge potpuno novih modela za buduća istraživanja niza komplikovanih pitanja oko Crkve bosanske. Također ovaj rad je značajan jer je njime autor zaokružio i precizirao vlastite poglede na Crkvu bosansku. Jedan od prvih radova medievalistice Elme Hašimbegović (Hašimbegović E. 2005. 413-424), objedinjuje pregled prvih vijesti o pojavi "hereze" u srednjovjekovnoj Bosni, uz dosta solidno sagledavanje konteksta u kojem su one nastale. Autorica se u svom istraživanju nije svrstala niti u jedan od rečenih historiografskih okvira o učenju Crkve bosanske, budući se prije svega bavila događajima prije njenog formiranja. Treba podsjetiti da je ova autorica u okviru svoje doktorske disertacije na Centralno Evropskom Univerzitetu nastavila s proučavanjem tema vezanih za Crkvu bosansku, prije svega korpusa rukopisa nastalih u njenom okrilju. U toj analizi sigurno joj je od velike pomoći bio i rad iz zbornika: Nazor A. 2005. 539-562, u kojem autorica pregledno donosi većinu poznatih informacija o rukopisima Crkve bosanske, njihovoj sudbini i značaju za proučavanje pismenosti srednjovjekovne Bosne.

¹⁴ Puljić I. 2005. 239-267; Vukšić T. 2005. 269-308; Tenšek T. 2005. 309-334; Matijević Z. 2005. 335-350; Birin A. 2005. 387-405; Moaćanin N. 2005. 407-412; Šuljak A. 2005. 441-454; Slišković S. 2005. 479-498; Josipović M. 2005. 563-586; Zovkić M. 2005. 587-610.

¹⁵ Ančić M. 2005. 11-26; Jalimam S. 2005. 179-192; Šanjek F. 2005. 425-440; Zirdum A. 2005. 499-538.

vijesti i kontekste o prvoj pojavi hereze na bosanskom prostoru, svrstao kao pristalica “pravovjernog” historiografskog okvira.¹⁶

Tokom godina koje su uslijedile, tema vezanih za Crkvu bosansku, najčešće se doticao Dubravko Lovrenović. Istina, uglavnom je to rađeno posredno, u sklopu širih tematskih okvira, no izneseni stavovi svrstali su ga kao prvog autoriteta historiografskog okvira koji Crkvu bosansku vidi kao šizmatičku, a ne heretičku sljedbu, čije formiranje je zapravo direktna posljedica dvostrukog konstitutivnog raskida Bosne s Rimskom kurijom. Također, prema pitanju porijekla bosanskih *krstjana*, Lovrenović slijedi teoriju o bazilijanskom redovničkom porijeklu, koji je promovirala Maja Miletić još 1957. godine, te tezu o njihovom prakticanju istočnog obreda u liturgiji.¹⁷ U dosadašnjim radovima ovog autora, uvijek je naglašavan prioritet političkog nad teološkim značajem ove vjerske organizacije i fokus istraživanja je postavljan na značaj Crkve bosanske kao jednog od ključnih faktora političkog uređenja srednjovjekovne bosanske države. Posebno je, u tom smislu, interesantna analiza konfesionalne pripadnosti velikaške porodice Pavlovića, provedena na primjeru Radosava Pavlovića, sljedbenika Crkve bosanske.¹⁸ Ovaj rad jasno ukazuje na različite nivoe komunikacije Dubrovačke Republike i njenog zaleđa u miru, kada prevladavaju prijateljski tonovi i sklapanje unosnih poslova, te u ratu, kada se primjenjuju najteža ideološka isključivanja i optužbe o herezi bosanskih plemića pljušte na sve strane. Pored toga, ovim radom autor u polje izučavaja Crkve bosanske uvodi do sada zanemareni korpus izvora – povelje nastale u kancelarijama velikaša za koje se sigurno zna da su pripadali ovoj konfesiji. Najznačajnija postavka Lovrenovićeve teorije svakako je ona o djedu Crkve bosanske kao koronatoru bosanskih kraljeva.¹⁹ Izloživši argumente zašto se kao koronatori malo vjerovatno mogu javiti predstavnici Katoličke ili Pravoslavne crkve, autor je zaključio da je tu ulogu preuzeo vrhovni vjerski autoritet domicilne Crkve bosanske. Ova teorija još uvijek je ostala bez ikakvih reakcija u naučnoj

---

¹⁶ Zadro D. 2005. 23-33.

¹⁷ Džaja S. – Lovrenović D. 2007. 6; Lovrenović D. 2005. 216; Lovrenović D. 2006, 647-648; Lovrenović D. 2012. 18.

¹⁸ Lovrenović D. 2009. 129-187.

¹⁹ Ovu teoriju autor je po prvi put promovirao još krajem prošlog stoljeća: Lovrenović D. 1999. 227-287, zatim prilikom objave svoje doktorske disertacije: Lovrenović D. 2006. 614-723, da bi je zatim potvrdio dodatnim argumentima u radu: Lovrenović D. 2010. 51-89.

javnosti, međutim, njena potvrda značila bi jedan od najeksplicitnijih dokaza samosvjesnosti i državnog integriteta srednjovjekovne Bosne. Postavlja se na kraju pitanje: zašto ovu, znanstveno provokativnu, tezu već šesnaest godina prati šutnja, posebno imajući u vidu da je problem Crkve bosanske stalno bio izložen raspravama i dijametralno suprotstavljenim mišljenjima?

Radovi Franje Šanjeka iz perioda nakon 2005. godine, uglavnom predstavljaju recikliranje ranijih autorovih pristupa, bilo da se radi o prilogu o potrazi jednakosti između katarske inicijacije i primanja u zajednicu kod Crkve bosanske,²⁰ bilo o radu nominalno posvećenom proučavanju vjerovanja hercega Hrvoja Vukčića, što je zapravo samo manji uvodni dio, nakon kojeg slijedi opći prikaz dobro poznatih autorovih stavova o hijerarhiji i vjerovanju krstjana.²¹ Nešto originalnija je Šanjekova analiza doprinosa Šidaka pitanju proučavanja Crkve bosanske, mada se mora istaći da je propustio barem da pokuša ponuditi odgovor na najvažnije pitanje, tj. razloge drastične promjene Šidakovih shvatanja o učenju Crkve bosanske.²² Salih Jalimam je svoja monografska djela napisao u periodu prije 2005, dok je u za nas interesantnom razdoblju bio mnogo manje aktivan. Jedan od rijetkih radova posvećen je djelovanju Jakova Markijskog u Bosni i spisu *Dialogus contra Manicheos in Bosna*,²³ u kojem se obrađuju stavovi i pisanja ove značajne crkvene ličnosti o krivovjercima u Bosni. U okviru svog pregleda vjerske slike srednjovjekovne humske zemlje, Dijana Korać je određeni prostor posvetila i postojanju Crkve bosanske, no u ponuđenoj analizi mogu se pronaći određene nelogičnosti.²⁴

²⁰ Šanjek F. 2010. 69-81. Uporediti sa Šanjek F. 1976-77. 101-111. Ne možemo prihvatiti stav Nele Rubić da Šanjek zapravo spada u "pravovjerni okvir" kod stavova o učenju Crkve bosanske, te da je sličnosti s francuskim katarima tražio samo kod njenog hijerarhijskog ustroja. Vidi: Rubić N. 2003. 187. Veoma argumentovana kritika Šanjekovih stavova i, pogotovo, rada na izučavanju Crkve bosanske, ponuđena je u: Zadro D. 2005. 527-532.

²¹ Šanjek F. 2013. 111-122.

²² Šanjek F. 2012. 91-96.

²³ Jalimam S. 2008. 59-67.

²⁴ Ova autorica je sagledala ukupne vjerske odnose na području srednjovjekovnog Huma u: Korać D. 2008. 238, tako da je Crkvi bosanskoj posvetila samo jedan dio knjige. Noviji članak iste autorice, Korać D. 2011. 484, donosi rezonovanje koje nema mnogo logike: "Činjenica da se pripadnici Crkve bosanske, u usporedbi s drugim velikaškim obiteljima, u službi vojvode Sandalja spominju relativno kasno (tek početkom 1419. godine), navodi na zaključak da na području Humske zemlje početkom XV. st. nije bilo zajednica Crkve bosanske, *hiža*, pa stoga ni njihovih članova u službi tamošnje vlastele". Najprije, izvori ne govore o tome da su članovi

Rukopisi nastali u okrilju Crkve bosanske od samih početaka istraživanja ovog fenomena privlače veliku pažnju, ne samo historičara, nego i slavista, te historičara umjetnosti. U periodu na koji se ovdje fokusiramo dominiraju dva imena: Jagoda Jurić-Kappel i Lejla Nakaš. Zbirkom svojih radova posvećenih starijoj bosanskoj pismenosti Jurić-Kappel je svoja istraživanja *Hvalovog zbornika*, *Bosanskog psaltira*, *Kopitarevog jevanđelja*, rukopisa krstjanina Radosava i drugih, učinila dostupnijim široj naučnoj zajednici.²⁵ U stavovima prema učenju Crkve bosanske, ova autorica se priklonila dualističkom okviru. S druge strane, u svojim novijim istraživanjima, profesorica sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Lejla Nakaš došla je do drugačijih zaključaka, te nigdje u korpusu bosanske književnosti nije pronašla tragove heretičkog učenja.²⁶ Najznačajniji doprinos ove autorice jeste uočavanje identičnosti danas izgubljenog *Srećkovićevo evanđelja s Vrutočkim evanđeljem*.²⁷ Budući da su glose *Srećkovićevo evanđelja* bile jedan od najznačajnijih argumenata zastupnika dualizma u vjeri krstjana,²⁸ analiza Lejle Nakaš kojom je utvrdila da se svaka od njih može pronaći u nekom od “pravovjernih” tekstova, predstavlja ozbiljan udarac okviru Franje Račkog. Slično se može istaći i za istraživanja historičarke umjetnosti Eme Mazrak, koja je u nedavno odbranjenoj doktorskoj disertaciji na Sveučilištu u Zagrebu utvrdila da “na temelju analize iluminacije ne može se pronaći niti jedan trag o postojanju dualizma kod *krstjana*, a u daljem istraživanju

hijerarhije Crkve bosanske morali biti članovi velikaških porodica, da bi se uspoređivali s “drugim” velikaškim obiteljima, a osim toga, predočeni podatak uopće ne mora biti u vezi s rasprostranjenošću Crkve bosanske, već s ulogom u društvenom životu koju su njeni članovi općenito preuzimali.

²⁵ Jurić-Kappel J. 2013. 172. Ovdje objavljeni naslovi su: “Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni”; “O glagoljici i glagoljaštvu u srednjovjekovnoj Bosni”; “Jagić i Bosna – O Jagićevom razumijevanju glagoljice”; “Psalter des Hval Codex (1404) – Zur paläographischen und grammatikalischen Charakteristik”; “Die Stellung des bosnischen Psalters (1404) innerhalb der verwandten slawischen Texte”; “Bosanske apokalipse u svome (južno)slavenskom kontekstu”; “Rukopis krstjanina Radosava u svjetlu dosadašnjih istraživanja”; “Kopitarevo četveroevanđelje, 14./15. st.”; “Weststokavische Eigenschaften des mittelalterlichen bosnischen Schrifttums”; “Der Anteil der bosnisch-herzegowinischen Muslime (Bosniaken) am südslawischen Kulturerbe”; “Neke jezične posebnosti starije bosanske književnosti i njihov udio u standardizacionim procesima – propuštene mogućnosti?” i “Bosanski ili bošnjački?”

²⁶ Nakaš L. 2008. 199-212; Nakaš L. 2012.a. 119-127; Nakaš L. 2012.b. 86-99.

²⁷ Nakaš L. 2012.c. 153-187; Nakaš L. 2013. 5-20; Nakaš L. 2014. 718.

²⁸ Pogledati: Ђирковић С. 1982. 207-221.

svakako bi trebalo napraviti komparativnu analizu bosanskih sa srednjovjekovnim rukopisima tadašnjih dualista odnosno heretika. U njih nekoliko koje smo do sada uspjeli vidjeti uopće nema oslika ili su dekorirani samo s ponekim inicijalom”.²⁹

Bilo bi nepotpuno opisivati historiografiju o Crkvi bosanskoj nakon rata u 90-im godinama, a ne spomenuti pojavu očite radikalizacije stavova formiranih na nacionalnoj osnovi. Kao i sve drugo u Bosni, i ovaj fenomen ispoljava svoju trostruku dimenziju. Ti fenomeni se mogu opisati kao “povratak bogumila”, “nova kroatizacija” i “nova srbizacija”. Termin “bogumili” za bosanske *krstjane* dug je koliko i njihovo izučavanje.³⁰ Činjenica da ga je upotrijebio i sam Rački ne čini ga ništa više ispravnijim. Ovaj termin je u moderno vrijeme našao naročito utočište uglavnom kod amatera i diletanata, prije svega zbog svoje “milozvučnosti” i navodne sličnosti ovog heretičkog pokreta s islamom. U ranijim fazama istraživanja Crkve bosanske bio je gotovo prevladavajući, da bi kasnije, zbog svoje nepreciznosti ipak bio potisnut u zvaničnom naučnom diskursu.³¹ Bez da ulazimo u rasprave o učenju Crkve bosanske, terminu

²⁹ Mazrak E. 2014. 290.

³⁰ U novije vrijeme, jedini od medievista koji je prihvatio ovaj termin je Salih Jalimam. U nekoliko svojih monografija ovaj autor je pristupio okviru Račkog i ustrajno bosanske *krstjane* označavao “bogumilima”. Autor je ovim objašnjenjem želio “da svaki aspekt budućeg istraživanja pojednostavi do tog stepena kojim će se afirmirati kvalitet historijskog postojanja i trajanja (...) te da terminološko jedinstvo ‘bosanski bogumili’ najprikladnije definira teritoriju države Bosne”, u: Jalimam S. 2002. 8. Manje uspješno je G. Dizdar pokušao da bogumilstvo Crkve bosanske revitalizira kao “naučno prihvatljiv stav”, no osim općenitog teoretiziranja, nije uspio da ponudi bilo kakve nove argumente. Vidi: Dizdar G. 2014. 268.

³¹ “Drugo pitanje koje nesumnjivo zavrjeđuje da se na njega upozori tiče se favoriziranja naziva *bogumil* (*bogomil*) za sljedbenike Crkve bosanske. U vezi s tim valja upozoriti da je taj naziv u opticaju još od samih početaka historiografije o bosanskom krivovjerju. U naslove svojih djela uveli su ga B. Petranović (*Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*) i F. Rački (*Bogomili i patareni*). Dok je Petranović u Crkvi bosanskoj gledao Pravoslavnu crkvu, Rački je svojim naslovom želio upozoriti na bogumilsku i patarensku sastavnicu u postanku Crkve bosanske, imajući u vidu Nemanjin progon heretika u tadašnjoj srpskoj državi i progon krivovjeraca s područja Splitske nadbiskupije u doba nadbiskupa Bernarda. Danas je poznato da se samo u jednom slučaju iz 1427. bosanski krivovjerci nazivaju bogumilima, ali i u tom slučaju pozadina je politička, a ton neprijateljski. Stoga tim nazivom ne bi trebalo nazivati kršćansku crkvu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, koju izvorna građa dosljedno naziva Crkvom bosanskom, a njezino redovničko svećenstvo krstjanima, i razlikuju ih od svećenika drugih dviju kršćanskih crkava”. Vidi: Čošković P. 2000. 445. Nešto oštija kritika pojave ovog fenomena ponuđena je u: Lovrenović D. 2008.a. 234-267. i Lovrenović D. 2008.c. 169-303. Standard-

“bogumilstvo” treba odati priznanje samo kao jednoj od jako značajnih etapa u historijatu proučavanja Crkve bosanske, ali i naglasiti da je vrijeme za njegovo prevazilaženje isteklo. Tim više što su sami pripadnici hijerarhije Crkve bosanske u svojim spisima ponudili naziv koji bi se morao koristiti i u modernom naučnom diskursu, a to je *krstjani*.

Teorije o pripadnosti Bosne susjednim zemljama također su se razbukale, ponajviše zahvaljujući ideologiziranoj nauci i malicioznim internet-portalima i grupama na društvenim mrežama koji u osnovi služe određenim političkim konceptima. Jedan od historičara tog tipa je Milko Brković, koji u svom djelu, u potpunosti posvećenom neumornom dokazivanju hrvatstva srednjovjekovne Bosne, slijedi davno odbačene okvire Ive Pilara te ih čak u nekim slučajevima i radikalizuje.³² Primjer radikalizacije u smjeru srbizacije srednjovjekovne Bosne, predstavlja gotovo potpuno naslanjanje na pradávnostavove Vase Glušca, koje je nedavno ponudio Miodrag M. Petrović.³³ Ovaj autor smatra da su *krstjani* pripadali direktno Pravoslavnoj crkvi, da su imali ključni značaj u zaustavljanju širenja katoličanstva na istok, te da predstavljaju direktan dokaz srpske i pravoslavne pripadnosti srednjovjekovne Bosne. Prilično nespretno su se u ovaj tabor svrstali Radmilo Pekić i Gligor Samardžić, usputno i nekritički prihvaćajući isključivo zaključke Yvonne Burns, koja još nije izgradila značajan autoritet na ovom historiografskom polju.³⁴

Kratki pregled historiografije o Crkvi bosanskoj u posljednjem desetljeću jasno govori da je izučavanje ovog segmenta srednjovjekovne prošlosti poprilično izmaklo iz fokusa istraživača. Glavni uzrok tome je u činjenici što proučavanje Crkve bosanske zahtijeva usku specijalizaciju, dobro poznavanje teoloških principa, kao i općih kretanja u društvu, kako srednjovjekovne Bosne, tako i drugih evropskih zemalja. Mala količina dostupnih izvora također ne ohrabruje, ali i pored toga, mogući su značajni pomaci u tom pogledu, što potvrđuje nedavni pronalazak do tada nepoznatih glosa bosanskog *Vrutoč-*

---

izaciju heretičke terminologije ponudili su fra Leon Petrović, Sima Ćirković, Nada Klaić i Dubravko Lovrenović, svi su istog mišljenja da nije uputno vraćanje na drevne mitologeme i etnokonfesionalne stereotipove 19. stoljeća.

³² Brković M. 2011. Stavovi ovog autora o tome da je gorljivo pripadništvo bosanskih *krstjana* glavni uzrok njihovog nestanka, “jer je islam takve smatrao najvećim nevjernicima i stoga ih najžešće trijebio”, (str. 151) ne mogu pronaći uporište u izvorima bilo koje provenijencije.

³³ Петровић М. 2013.

³⁴ Пекић Р. – Самарџић Г. 2014. 151.

kog evanđelja. Iako je u obrađenom periodu objavljeno još nekoliko priloga o Crkvi bosanskoj, ovom prilikom ih ne izdvajamo, budući da ni po čemu nisu doprinijeli dubljem poznavanju problematike koja je u našem fokusu.³⁵ Pregled koji je dat čine radovi najreprezentativnijih predstavnika svog vremena, koji vrlo slikovito predstavljaju moderna dostignuća na ovom historiografskom polju, kao i prisustvo još uvijek drastično različitih polazišta u pristupu problemu Crkve bosanske. Drugim riječima, današnja polarizacija stavova je u osnovi suprotnost između zahtjeva da se savremena istraživanja prate i da se prema njima ustaljene postavke nužno korigiraju, te zahtjeva da se po svaku cijenu, pa i cijenu žrtvovanja istine, a što je suprotno svakom naučnom istraživanju, stanje u struci konzervira te time prešute i savremena istraživanja.

Crkva bosanska u inostranoj historiografiji

Bilo kakav pregled strane historiografije o Crkvi bosanskoj mora se započeti djelom američkog povjesničara na University of Michigan, John Van Antwerp Finea Jr. Razlog tome svakako leži u činjenici da je on jedini inostrani medievalist koji se zaista studiozno posvetio izučavanju bosanskog srednjovjekovlja, te je time obezbijedio i poziciju autoriteta iz ove oblasti. Kao i kod ostalih eksperata za srednjovjekovnu Bosnu i u njegovom pisanju mogu se naći zamjerke, ali one ne umanjuje njegov sveukupni položaj u okviru historiografije o bosanskom srednjovjekovlju. Pored činjenice da je Fineovo životno djelo *The Bosnian Church: a new interpretation* postalo gotovo jedina referenca za većinu ostalih anglofonskih medievista, razlog zbog kojega ćemo mu u ovom radu posvetiti pažnju jeste i to da je druga dva izdanja doživjelo nakon 2005. godine.³⁶ Fineov rad i njegovo aklamacijsko pristajanje uz historiografski okvir koji je Crkvu bosansku shvaćao kao pravovjernu crkvu izazvalo je dosta kontroverzi. Autori koji se nisu slagali s njegovim tezama obično su napadali prilično proizvoljnu teoriju o uporednom postojanju i Crkve bosanske

³⁵ Vrandečić J. 2006. 5-20; Mužić I. 2008. 183.

³⁶ Prvo izdanje knjige Finea J. 1975. izašlo je u okviru serije izdanja *East European Quarterly*. Nažalost, ovo djelo veoma je loše prevedeno na bosanski jezik: Fine J. 2005. i objavljeno u izdanju Bosanskog kulturnog centra, dok je samo dvije godine kasnije, 2007, u Londonu izašlo još jedno izdanje, nepromjenjenog naziva, publikovano od strane Saqi books u saradnji s Bošnjačkim institutom.

i malobrojne dualističke sekte na koju su se odnosile optužbe o herezi.³⁷ Neke od iznesenih postavki prihvaćene su u zvaničnoj historiografiji,³⁸ dok je za stručnjake s engleskog govornog područja njegovo djelo, kao jedno od rijetkih koje obrađuje srednjovjekovnu prošlost ovih prostora, bilo jako zanimljivo.³⁹

³⁷ Čošković P. 2005. 68: "Katoličko podrijetlo i pravovjerno učenje Crkve bosanske najupornije je dokazivao i branio J. V. A. Fine. Po njemu je ona nastala vjerovatno u polovici XIII. st. kao posljedica nastojanja Rimske kurije da reformira Bosansku biskupiju (...) Učenje Crkve bosanske ostalo je po strani njegova zanimanja, a kad ga i dotiče čini to u širem okviru političkih i ekonomskih previranja kroz koja je prolazilo bosansko društvo. Sociološke metode koje je primijenio u radu te metodički postupak s izvornom građom nisu mu besprijekorni i podliježu kritici". Šidak J. 1974-75. 160: "(...) autor pokušava dokazati da od sredine XIV stoljeća 'Crkva bosanska' nije imala takvo značenje u političkom životu kakvo joj se pridaje. Pri tom polazi od neistinite tvrdnje da je ona, prema 'opštem mišljenju', 'podsticala plemstvo protiv kralja i tendenciju decentralizacije'. Značajno je za autorov metodički postupak uopće da se ne obazire na rezultate dotadašnjih istraživanja niti na onu izvornu građu koja za objašnjenje spomenute uloge 'Crkve bosanske' nije ništa manje važna od malog broja isprava koje upotrebljava. Od ovih, pak, olako je prešao preko dviju kormendskih isprava, a dvije daljnje odbacio je kao falsifikate (...)". Krekić B. 1977. 147-148: "In examining the situation in Bosnia and the mentality of the Bosnian peasant, Fine has introduced a considerable amount of anthropological material. This, as well as his many valid remarks and good suggestions for further research are the strong points of the book. Nevertheless, Fine's main thesis, that the Bosnian Church was not dualistic but 'a Slavic liturgy church, relatively orthodox in theology, that was derived from the Catholic organization in the thirteenth century' (p. 346), remains questionable. Fine does admit that dualists existed in Bosnia, 'but their movement, probably very small in size, was distinct from the Bosnian Church'. Markotić V. 1978. 125: "Fine says his study is not focussed on theology and explains: 'No examination of the sources about the Bosnian heretics can be successful if those sources are lifted outside of the context of Bosnia'. With such a restricted focus, and without examining Manichean sources outside of Bosnia, he fails to see the problem in the right perspective (...) Fine is to be commended for presenting the numerous data and details but his book does not shake even for one moment the idea that the Bosnian Church was dualistic". Najsustavniju kritiku Fineove analize ponudio je Džaja S. 1978. 247-254. Vrlo slična kritika objavljena je i na našem jeziku u: Džaja S. 1979. 52-59, a zatim i u osvrtu na novo izdanje ove knjige u: Džaja S. 2008. 431-434.

³⁸ Tako Lovrenović D. 2008.b. 26, ističe doprinos ovog američkog autora u razbijanju bogumilske teze o pripadnosti stećaka: "(...) U punom suglasju s ovom postavka je Johna Finea, autora jedne od najboljih studija o Crkvi bosanskoj: 'I najzad, ako Bosanska crkva nije bila dualistička onda termin 'bogumilski' za ove nadgrobne kamenove [stećke] postaje u još većoj mjeri irelevantan. Mislim da se možemo nadati da će ova oznaka uskoro biti napuštena i u popularnoj literaturi.'"

³⁹ Pronađene recenzije inostranih historičara mahom ističu zanimljivost teme, zatim Fineovo poznavanje jezika i historiografije južnoslavenskog područja te značaj monografije za dalji

U svakom slučaju, Fineov rad postao je sastavni i nezaobilazni dio historiografije o Crkvi bosanskoj i gotovo jedini prozor preko kojeg su inostrani stručnjaci mogli doći do osnova bosanske srednjovjekovne historije.

U novije vrijeme, dvojica autora su u svojim priložima znatnu pažnju posvetila problemu Crkve bosanske. Bugarski historičar srednjovjekovnih hereza, koji radi u Londonu, Yuri Stoyanov, može se smatrati modernim zastupnikom teorija o povezanosti srednjovjekovnih hereza, sa zajedničkim porijeklom na Istoku.⁴⁰ U svojim analizama o Crkvi bosanskoj, ovaj autor uopće ne sumnja u ispravnost vijesti o postojanju hereze ili o vođenju križarskih ratova protiv Bosne.⁴¹ Nažalost, prevelika pažnja posvećena je danas malo vrijednim djelima Asbotha i Evansa, dok se od modernijih radova služi samo onim prevedenim na neki od svjetskih jezika. Stoyanov je također u historiografiju uveo pojam novovjekovne slavenofilske odbojnosti prema bogumilstvu koja je rezultirala negiranjem bogumilske pripadnosti Crkve bosanske, što je vrlo zahvalan materijal za izučavanje tokova misli moderne historijske nauke. Njemački medievalist Manuel Lorenz, u nedavno objavljenom radu, pažljivo je analizirao pitanje Crkve bosanske.⁴² Dosta opširno je pregledao i predstavio izvore do 1250. godine, no ulazio je i u kasnije periode u smislu problematiziranja ustroja Crkve bosanske i oporuke gosta Radina. Lorenz je svoja istraživanja također bazirao na pretpostavci o povezanosti srednjovjekovnih hereza i transferu dualističke ideje s Istoka na Zapad. U tom smislu je ponudio veoma opširan uvod u kome je iznio sve sličnosti i razlike između katarskog i bogumilskog pokreta, zatim je predstavio mnoge historioografske teorije, često i suprotne od vlastitih razmišljanja, niti u jednom trenutku ne podcjenjujući mogućnost da su i ona ispravna. Kod rasprave o Crkvi bosanskoj, autor je koristio veoma opširnu domaću literaturu, s tim da se u većini stavova složio sa Šanjekovim pisanjem. Prava je šteta što mu ovdje predstavljeni noviji radovi nisu bili dostupni, te se potkralo nekoliko pogrešaka, pogotovo o pitanju ustroja Crkve bosanske.

---

rad na proučavanju Crkve bosanske. Vidi: Majeska G. 1977. 346-347; Mojzes P. 1976. 251-252; Wieczynski J. 1978. 306-307.

⁴⁰ Osnovna monografija u kojima je autor iznio svoje stavove, Stoyanov Y. 2000., nažalost, ostala nam je nedostupna, međutim za šire čitalačke krugove prilagođeni pristup može se pronaći u prevedenom djelu: Stoyanov Y. 2003.

⁴¹ Stoyanov Y. 2000. 295-308; Stoyanov Y. 2005. 163-180.

⁴² Lorenz M. 2011. 87-136.

Kod svojih zaključaka, Lorenz je veoma oprezan. U potpunosti odbacuje bogumilsku karakterizaciju stećaka, u Oporuci gosta Radina vidi određeni sincretizam između dualističkog i pravovjernog učenja, dok kao najupečatljiviji dokaz sličnosti *krstjana* s katarima vidi u *Radosavljevom kodeksu*, mada i na tom primjeru ističe da se ne može donijeti nikakav konačan zaključak.

Časopis *Baština Sjeveroistočne Bosne* u svojim prvim brojevima objavio je nekoliko radova kuratora harvardske biblioteke za slavenske jezike Thomasa J. Butlera.⁴³ Ovaj autor se svrstao u heretički okvir o učenju Crkve bosanske. U mnogim pogledima Butler slijedi stavove Solovjeva, porijeklo hereze u Bosni nalazi na Istoku uslijed progona cara Dušana, a kao glavnu razliku između *krstjana* i kršćana vidi u činu krštenja, kojeg prvi, navodno nisu prakticirali. Sve u svemu, pisanja Butlera ne doprinose mnogo znanju o Crkvi bosanskoj, u mnogim stvarima samo ponavlja autore čije teorije mu se sviđaju, a upotreba termina “holokaust” za opisivanje navodnih križarskih pohoda protiv *krstjana*, događaja za koje je utvrđen prije svega politički a ne vjerski motiv, nije dostojno jednog historijskog teksta.

Mnogo ozbiljniji su pristupi bugarske medievalistice Snezhane Rakove,⁴⁴ koja je svoju doktorsku disertaciju posvetila političkoj strukturi Bosne s kraja 14. i prve polovine 15. stoljeća. Rakova u svojim radovima donosi solidne preglede jugoslavenske historiografije o Crkvi bosanskoj, a sama također pristaje uz heretički okvir, naročito potencirajući, što je inače svojstveno bugarskim historičarima, povezanost i porijeklo bosanske hereze s bugarskim bogumilstvom. Pronašla je interesante poveznice Bosne i Bugarske, poput one da je učenje Crkve bosanske bila zvanična religija srednjovjekovne Bosne, gdje nalazi sličnost s Bugarskom u vrijeme Ivana Vladimira (1015-1018) kada je bogumilstvo bilo prihvaćeno od vladajuće dinastije, ili s vremenom vladavine Ivana Asena II (1218-1241) koji je optuživan od Rimske kurije da podržava heretike u svojoj zemlji. Također, i ovoj autorici može se prigovoriti na nekritičkom stavu prema stvarnoj prirodi ratnih pohoda na Bosnu u prvoj polovici 13. stoljeća, te na prečestom traženju sličnosti s bosanskim *krstjanima* i bugarskim bogumilima. Veoma slične, slobodno možemo reći prenatlažene, stavove o važnosti bugarske hereze nalazimo i kod drugih bugarskih medievalista,⁴⁵

⁴³ Butler T. 2010. 47-52; Butler T. 2012. 11-14.

⁴⁴ Rakova S. 1992. 19-29; Rakova S. 1993. 193. i 103.

⁴⁵ Божиллов И. 2005. 105-128.

pa je to činjenica kojoj se mora posvetiti posebna pažnja. U prilog ovoj konstataciji svjedoči i bibliografija radova o bogumilstvu i njegovom širenju srednjovjekovnom Evropom, autorice Kristine Gečeve, u kojoj je cijelo poglavlje posvećeno Bosni.⁴⁶

Opći pregledi heretičkih pokreta u srednjovjekovnoj Evropi gotovo redovno uključuju Bosnu u zemlje u kojima je hereza procvjetala, no isto tako redovno je to osvrtanje veoma površno i bez poznavanja bilo kakvih procesa bosanskog srednjovjekovlja. U monografiji posvećenoj spisu *Contra Patarenos* autora Hugh Eteriana (12. stoljeće) Bosna se spominje nekoliko puta. Naročita pažnja je posvećena događajima oko Bilinopoljske abjuracije i ulozi pape Innocenta III u njima.⁴⁷ Priređivači su se uglavnom referirali na Finea, a bitan je njihov zaključak da patareni koje Eteriano spominje u svom djelu ne mogu biti oni u Bosni, jer je Bosna bila pod okriljem Latinske crkve, dok Eteriano u svom djelu kritikuje heretike koji su živjeli u Konstantinopolju.⁴⁸

Niz autora inklinira “bogumilstvu bosanske hereze”, pa te stavove uvrštavaju u svoja djela. Inače veoma korisna zbirka prevedenih izvora o dualističkim herezama u Bizantskom carstvu iz 1998. godine, donosi klasično bugarski pogled na srednjovjekovne hereze kao opći produkt bugarskog bogumilizma. Pa tako, iako se koriste gotovo isključivo Fineovim pisanjem (uz rijetke ekskurze u Šanjekov *Les Chrétiens bosniaques et le mouvement Cathare XII-XV siècles*, 1976), istovremeno ga žestoko kritikuju jer je ustvrdio da nema povezanosti između dva pokreta. Potpuno neutemeljenim se pokazuju stavovi da termin “maniheji” iz srednjovjekovnih izvora, ako se odnosi na Zapad, označava isključivo katare, a ako se odnosi na Balkan, isključivo na bogumile.⁴⁹ Ovakva uopćavanja ni po čemu ne doprinose ionako komplikovanom pitanju srednjovjekovne crkvene terminologije. Direktnom povezivanju bosanske hereze s bogumilstvom pridružio se i Heinrich Fichtenau u svojim istra-

⁴⁶ Гечева К. 2007. 158-169.

⁴⁷ Hamilton B. – Hamilton J. – Hamilton S. 2004. 63-66.

⁴⁸ Isto. 3.

⁴⁹ Hamilton J. – Hamilton B. – Stoyanov Y. 1998. 45-49. Na dosta sličnom tragu su i pisanja mađarskog historičara, Bálint T. 2013. 65-76, koji koristi nešto opširniju literaturu kolega sa Zapada (Dragojlović, Šidak, Rački, Fine, Petrović, Mandić, Jalimam), te za nas nešto manje poznatim starim radom János Asbótha: “A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt.” I, *Budapesti Szemle*, 13, No. 97, 1885.

živanjima o heretičkim pokretima 11-13. stoljeća. Iako se na Bosnu rijetko osvrće, ipak smatra da ona predstavlja vrhunac bogumilskog pokreta, budući da je jedino u Bosni ono postalo “zvanična religija”.⁵⁰ U ovim svojim zaključcima i tumačenju širenja bogumilizma, autor se služio nekim nenavedenim radom M. Brandta. U nedostatku izvora, pojedini autori rukopise nastale u okviru Crkve bosanske proglašavaju jedinim pisanim ostacima bogumilskog vjerovanja,⁵¹ iako, kako smo vidjeli, moderna slavistika pobija takve stavove. Jako interesantan je i primjer autora koji su titularni epitet *Bons omes* (*bononios*, *bonozios*) pomiješali sa “Bosnians”.⁵²

Nažalost, nismo bili u prilici direktno konsultirati djelo talijanskog medievaliste Grado Givoanni Merla *Eretici ed eresie medievali* (Bologna 1999.), no na osnovu kratkog osvrta na njegove stavove,⁵³ saznajemo da za bosanske *krstjane* nije prihvatao termine “maniheji”, “patareni” i “bogumili”, te da je odbacivao postojanje bilo kakvih dokumenata o vezama između *krstjana* i talijanskih heretika.

Ovaj kratki pregled inostrane historiografije o Crkvi bosanskoj još jednom ukazuje na potrebu da se noviji prilozi domaće naučne produkcije prevode i objavljuju na nekom od svjetskih jezika. Sve dok se to ne ostvari, nemamo mnogo prava da se žalimo na postojanje i raširenost brojnih neistina i mitova o bosanskom srednjovjekovlju u općem znanju o evropskom srednjovjekovlju. Fokus svjetske pažnje, pa tako i naučne, nije više usmjeren na ove prostore, pa je sve manje naučnika koji se mogu služiti djelima napisanim na bilo kojem od službenih jezika u Bosni i Hercegovini,⁵⁴ a praktično nepostojanje pristupa za domaće naučnike u neku od velikih svjetskih bibliografskih baza, otežava kako plasiranje vlastitih istraživanja, tako i pronalazak radova inostrane provenijencije.

⁵⁰ Fichtenau H. 1998. 71. i 79.

⁵¹ Hamilton B. 2006. 106.

⁵² Ova greška pojavila se u uglednoj knjizi: Lambert M. 1998. 62, da bi bila ispravljena u: Pegg M. 2006. 236-237.

⁵³ Rubić N. 2003. 187-188.

⁵⁴ Opširniju analizu razloga znatnog opadanja interesa naučne javnosti za balkanski prostor pogledati u: Schmitt O. J. 2013. 131-134.

Historiografske kontroverze: *Salvum conductum* i Oporuka gosta Radina

Dva dokumenta oko kojih postoje najrazličitije interpretacije i koje gotovo svaki autor uzima kao neoboriv dokaz svoje teorije o učenju Crkve bosanske vezana su za čuvenog gosta Radina Butkovića i njegovo djelovanje. Dugo se vremena u historiografiji nije znalo za *salvum conductum* tj. dozvolu za prelazak na mletačku teritoriju i boravak na njoj, koju gostu Radinu i pedeset do šezdeset pripadnika njegove sekte odobrava Senat Venecije.⁵⁵ Sintagma upotrijebljena u dokumentu (...) *suis legis et secte sue* (...) objašnjavana je na različite načine. Izdavač ovog izvora, Marko Šunjić, iako je rijetko pravio ekskurzije u vjerska pitanja srednjovjekovne Bosne, komentarom ovog izvora svrstao se u pristalice teorije o dualističkom karakteru Crkve bosanske.⁵⁶ Nasuprot Šunjiću, Dubravko Lovrenović u ovoj vijesti vidi dokaz da Crkva bosanska “za cijelo vrijeme svoje aktivnosti do 1459. nije bila brojčano jaka, (...) niti je bila usmjerena na rad u masama”,⁵⁷ kao i potvrdu da je tačno izvješće pape Pia II o “krštenju većine krstjana nakon ultimatumu kralja Tomaša iz 1459, osim malog broja, koji su sklonište našli na teritoriji hercega Stjepana, saveznika

⁵⁵ Dokument je u svojim istraživanjima pronašao Marko Šunjić i prvi put ga objavio u radu: Šunjić M. 1960. 265-268: Archivio di stato, Venezia, Senato-Terra, V, 151 (10. III 1466): “Quidam gost Radin principalis baronus et consillarius domini duci(s) Stefani sancti Save cum maxima instantia petit a nostro domino literas patentes et salvum conductum nostrum quo ei licitum sit et valeat cum personis L in LX ex suis legis et secte sue cum facultatibus et bonis eorum se reducere sub umbram nostram et securi liberique ab omni molestiaque quoquomodo illis inferri possit stare, ire et redire. Et quoniam de nullo alio dominio confidunt nisi de dominio (nostro), et nobis non nisi utile esse potest multis rationibus adventus et mansus predictorum in terris et locis nostris et maxime impresentiuraum ob conditiones status prefati ducis Stefani, Vadit pars quod suprascripto Radin pro se et suis et pro omnibus bonis et rebus eorum fiat liber et ampulus salvus conductus in ampla et libera forma quo eis liceat venire, stare et rededere pro libito et omni penitus remota contradictione et obstaculo. De parte 60. De non 7. Non sinceri 15”.

⁵⁶ Isto. 268: “Radinovi krstjani ili bar onih šezdesetak koji su namjeravali preći pod okrilje Venecije i ne pomišljajući na to da, upoređujući svoju vjeru sa islamom, traže izvjesne sličnosti među tim dvjema vjerama niti u Muhamedu gledaju tajanstvenog Paraklita obećanog od Isusa i poslanog od boga nego bi se radije, i ne čekajući Turke, sa svojom imovinom sklonili u katoličko područje. Nije više ni postojala neka socijalna opasnost od njihovog učenja; neslaganja su se ograničavala samo na dogmatska i obredna pitanja, pa im je i Venecija mogla odobriti ulazak u svoje područje”.

⁵⁷ Lovrenović D. 2012. 235.

nevjernika”.⁵⁸ Također, isti autor ističe kako sama činjenica da je Senat odobrio prelazak gosta Radina i njegovih sljedbenika predstavlja uvjerljiv argument da “njegova konfesionalna pripadnost, kojoj je ostao vjeran, nije predstavljala prepreku da mu jedna zapadna katolička država pruži zaštitu”.⁵⁹ S druge strane, Pejo Čošković o toj istoj činjenici zaključuje da su oni očito nastojali očuvati crkvenu i vjersku posebnost.⁶⁰ Franjo Šanjek opet u težnji ka prelasku na područje Venecije vidi dokaz da “krstjani Bosne i Huma nisu odveć žurili prigrliti islam (...) i pored činjenice da dolaskom na mletački teritorij ulaze u područje na kojem će biti pod stalnom prijetnjom sveprisutne inkvizicije”.⁶¹ Iz ovog primjera vidi se kako jedna, za pitanje učenja Crkve bosanske, vrlo štura informacija može izazvati različita tumačenja.

Još su zanimljivije karakterizacije Oporuke gosta Radina kao izvora.⁶² Tako, recimo, Srećko M. Džaja ističe da je oporuka “pored povelja, glavni oslonac grupe povjesničara koji zastupaju tezu o pravovjernosti Crkve bosanske”,⁶³ dok je za Jalimama “pojavom testamenta gosta Radina 1911. godine, teza o heretičkom karakteru bosanskih bogomila (...) dobila svoju nesumnjivu potvrdu”.⁶⁴ Brojne pojedinosti ove oporuke su izazvale različita tumačenja. Prisustvo dva križa na prvoj stranici (jedan na vrhu teksta, a drugi na donjoj lijevoj margini) i Radinovo prizivanje na Boga svemogućeg, navode Johna Finnea da zaključi da Radin nije odbacivao križ, da je vjerovao u jednog Boga i

⁵⁸ Lovrenović D. 2006. 334.

⁵⁹ Isto. 393.

⁶⁰ Čošković P. 2005. 350.

⁶¹ Šanjek F. 2003. 30. Ova knjiga je inače vrijedna što na jednom mjestu donosi niz izvora za bosanske krstjane.

⁶² Oporuka se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku, pod serijom *Testamenta Notariae*, No.20, a tergo 1-2. U literaturi je objavljivana više puta. Pored izdanja navedenih u: Čošković P. 2005. 220, napomena 10, jedan od recentnijih radova u kome se može naći je: Sopta J. 2000-2001. 53-56. Značaj ovog izvora nebrojeno puta je naglašavan. Jedino u cjelosti objavljen izvor je u čuvenim *Studijama o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, u: Šidak J. 1975. Značenje određenih pojmova u oporuci dobilo je svoje naučno objašnjenje u radovima: Šidak J. “Oporuka ‘gosta’ Radina Butkovića (1466) kao izvor za ‘Crkvu bosansku,’” u: *Studije*, 173-191. i Čošković P. 2005. tako da se ovdje nećemo zadržavati na terminološkom segmentu, već samo na historiografskoj analizi ovog dokumenta kao izvora za učenje Crkve bosanske.

⁶³ Džaja S. 2006. 251.

⁶⁴ Jalimam S. 2000. 22.

prema tome nije bio dualist, dok Manuel Lorenz istu zanimljivost vidi kao pokazatelj “antikatarskih doktrinarnih aspekata”.⁶⁵ Ostali autori nisu mnogo pažnje pridavali ovoj činjenici. Šidak u svom čuvenom radu iz 1977, koji predstavlja prekretnicu njegovih stavova o pripadništvu Crkve bosanske, ističe da brojne predstave križa i na bosanskim stećcima potvrđuju da nema osnove za tvrdnje da su ga bosanski heretici odbacivali, te smatra da je pojava križa na oporuci, u pogledu učenja gosta Radina i njegovih sljedbenika potpuno nevažna.⁶⁶ Solovjev opet taj znak objašnjava “dvoličnošću gosta Radina, koji je vođen prema sistemu ‘duplog morala’ (...) u izrazito katoličkoj sredini kao što je Dubrovnik, želio da se prikaže kao dobar hrišćanin”,⁶⁷ ovakvo razmišljanje, pedeset godina kasnije, ponovio je i Jalimam.⁶⁸ Šanjeka posebno zbunjuje formulacija o “svemogućem Bogu” koju Radin upotrebljava, no njegovo domišljanje čemu je to uzrok, čini se prilično proizvoljnim.⁶⁹ Sintagma *prava vjera apostolska* koju Radin spominje, također je dobila razne interpretacije. Za Mihaila Dinića⁷⁰ i Peju Čoškovića nema sumnje da time gost Radin jasno

⁶⁵ Lorenz M. 2011.

⁶⁶ Šidak J. 1977. “Heretička ‘Crkva bosanska’”, u: *Slovo*, 27, Zagreb 1977. 175.

⁶⁷ Solovjev A. 1947. 317. Inače, Solovjeva karakterizira izrazito marksističko sagledavanje Radinove ličnosti: “Ekonomski uspon i moralni pad Radina gosta rasvjetljavaju nam raspad i propast ‘bosanske crkve’. Nekad revolucionarno patarensko učenje, (...) postepeno je prema dijalektici istoriskog zbivanja prešlo u svoju negaciju. Isto kao u Provansi, ono je u Bosni postalo učenje ‘gospodske crkve’. Njene su starešine postale finansiski i diplomatski agenti feudalnih velikaša i čak zaštitnici njihovih interesa protiv seljaka”.

⁶⁸ Jalimam S. 2000. 21: “Dalje se postavlja pitanje, čega je križ simbol u testamentu: da li vjerskog poštovanja ili je to samo znak dubrovačkog notara? (...) Dvostruka uloga ili čak dvoiličnost gosta Radina, jasno vidljiva kroz sve njegove diplomatske pregovore, ukazuje da se radi o jednoj potpuno kontroverznoj ličnosti, koja je u sebi imala čin bogomilskog dostojanstvenika, ali i tipičnost feudalnog velikaša. Pišući testament u Dubrovniku, u strogo katoličkoj sredini, gost Radin se izgleda željeo da pokaže dobar žitelj toga grada (...)”.

⁶⁹ Šanjek F. 2003. 51: “Iz teksta oporuke (...) saznajemo da je ovaj krstjanski uglednik vjerovao u ‘svemogućega Gospodina Boga i svetu Trojicu nerazdjeljivu’ (...). Teško je uskladiti ove stavove s upornim inzistiranjem katoličkih vrela, latinske i glagoljaške provenijencije, na umjerenom dualizmu bosanskohumskih krstjana. Taj nazovi dualizam potvrđuje zapravo stvarateljsku snagu jednog vrhovnoga počela, koje Sotoni (đavlu) priznaje tek privremeni udio u upravljanju materijalnim svijetom koji je pod uticajem sila zla”.

⁷⁰ Динић М. 1948. 42-43.

definira svoje vjerovanje i potvrđuje njegov dualizam.⁷¹ U osnovi slično, no u interpretaciji položaja *krstjana* u odnosu na ostale dualističke pokrete sasvim različito je promišljanje koje je ponudio Dominik Mandić, prema kome tom tvrdnjom Radin “ruši osnove tadašnje Crkve zapadne i istočne”.⁷² Na drugoj strani su autori koji navedenoj sintagmi ne pridaju značaj u smislu dokaza za dualizam, nego nude alternativna tumačenja. Tako, Maja Miletić, pod “pravom verom apostolskom” prepoznaje monaški red, a termin “naš zakon” objašnjava kao naziv za redovničku regulu,⁷³ a i sam Jaroslav Šidak, iako je načelno promijenio svoje stavove o Crkvi bosanskoj, odbija da se složi s Dinićevim postavkama, no istovremeno ne predočava vlastite stavove, nego se zadržava na historiografskim analizama i manje problematičnim pitanjima braka gosta Radina i hijerarhijskog ustrojstva Crkve bosanske.⁷⁴

⁷¹ Čošković P. 2005. 36-37: “Njegovo prizivanje na apostolsko podrijetlo te vjere neodoljivo podsjeća na dogmu ustanovljenu na općem crkvenom saboru u Carigradu 381. kad je definirano vjerovanje ‘u jednu svetu, katoličku i apostolsku crkvu’, uz napomenu da je zbog toga što su krstjani prihvatili dualističko promišljanje svijeta otpala atribucija ‘svetu i katoličku’, ali je zadržan pridjevak ‘apostolska’ koji je imao braniti izvornost, podrijetlo, legitimitet i ortodoksiju Crkve bosanske”.

⁷² Mandić D. 1962. 81: “Gost Radin na prvom mjestu tvrdi, da je vjera, koju on i njegovi sumišljenici vjeruju, ‘prava vjera, apostolska’. Budući da je istina jedna i nedjeljiva, a apostolskih crkava, koje čisto i nepromijenjeno čuvaju poklad nauke i milosti, koje je Krist predao svojim apostolima, ne može biti deset nego samo jedna, gost Radin svojom tvrdnjom, da je njegov zakon ‘prava vjera apostolska’, rušio je osnove tadašnje Crkve zapadne i istočne. On je tvrdio i vjerovao protivno onomu, što je Crkva naučavala u Apostolskom vjerovanju (‘vjerujem u svetu Crkvu’), a napose u Vjerovanju Nicejsko-carigradskom. Na općem crkvenom saboru u Carigradu god. 381. utvrđeno je kao jedna od osnovnih kršćanskih istina (dogma) ovo: (*Vjerujem*) *u jednu, svetu, katoličku i apostolsku crkvu*. Navedenu istinu Crkva je dnevno ispo- vijedala moleći Vjerovanje apostolsko i ono Nicejsko-carigradsko. Ta je istina bila svakomu poznata, pa i gostu Radinu, koji se često kretao među katolicima i svoju oporuku pisao u katoličkom gradu Dubrovniku. Ako ipak gost Radin tvrdi i vjeruje, da je njegova crkva, koja je različita od katoličke, ‘prava vjera apostolska’, on je time sebe i svoje sumišljenike stavio u red onih krivovjeraca četvrtoga stoljeća, koji su bili osuđeni na općem crkvenom saboru u Carigradu god. 381. U punom i kasnom Srednjem vijeku staru su zabludu obnovili katari i albigenzi, koji su učili, da je katolička Crkva s papom Silvestrom izgubila apostolicitet, koji je prešao na njih, i da su oni samo prava apostolska crkva Kristova. Da bosanski krstjani nijesu ništa drugo učili ni vjerovali, različito od drugih kršćana, nego samo to, da je njihova sljedba ‘prava vjera apostolska’, oni su u očima katoličke Crkve, zapadne i istočne, bili pravi i potpuni krivovjerci (haeretici)”.

⁷³ Miletić M. 1957. 185, prema: Šidak J. 1975. 167.

⁷⁴ Šidak J. 1975. 161-173.

Pitanje svetkovina koje spominju u testamentu također izaziva kontroverze. Najdalje je u teoretiziranju otišao Mandić, koji Radinovo slavljenje “krsnog imena” povezuje s prastarim običajem Hrvata Crvene Hrvatske.⁷⁵ Finea je opet zainteresirao drugi praznik – zajedničko slavljenje sv. Petra i sv. Pavla, što je karakteristično za pravoslavce, a ne katolike.⁷⁶ Ćirković ističe da je prihvatanje praznika i svetaca u nesuglasju s vjerovanjem radikalnih dualista kakvi su bili *krstjani* u Bosni,⁷⁷ dok Ćošković iz obimnog spiska blagdana izvlači zaključak da su “krstjani i njihovi vjernici molitvenim skupovima obilježavali veliki broj crkvenih blagdana, iz čega bi slijedilo da im vjerski život nije bio siromašniji od života njihovih kršćanskih suvremenika”.⁷⁸

Kako se može vidjeti, Oporuka gosta Radina izazvala je dosta različitih stavova. Iako je uzet manji broj primjera, odabrani autori su se ipak ponajviše bavili ovim izvorom i njihova tumačenja moraju biti uzeta u obzir. Razlike u tim tumačenjima pokazale su se kao izvanredan materijal za analizu kontroverzi u historiografiji o Crkvi bosanskoj.

Zaključak

Prema pregledu najznačajnije historiografske produkcije o Crkvi bosanskoj (2005-2015) moguće je zaključiti sljedeće:

1. Broj autora koji se bave ovim problemom, u odnosu na prethodno razdoblje, vidljivo je opao, dok mlađa generacija nije iznjedrila ni jedno novo ime.
2. Ranije dominantni “okvir Franje Račkog” bilježi stagnaciju. Najznačajnija monografija ovog perioda svakako je *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Peje Ćoškovića. Međutim, njena osnovna tematika je hijerarhijski ustroj ove vjerske organizacije, a ne njeno dogmatsko učenje. Teorije o katarskoj i bogumilskoj prirodi bosanske “hereze”, također ne nude nove uvide.

⁷⁵ Mandić D. 1962. 386-387. Kao još jednu značajnu karakteristiku Radinovog spiska praznika, Mandić ističe izostanak obilježavanja Vodokršća, i to obrazlaže kao argument tezi o dualizmu bosanskih krstjana, “jer su oni, kao i zapadni katari, vodu smatrali zlom i nesposobnom, da se po njoj dijeli duhovno preporođenje i milost”, u: Isto. 107-108).

⁷⁶ Fine J. 2005. 361.

⁷⁷ Ćirković S. 1987. 234, napomena 137.

⁷⁸ Ćošković P. 2005. 265.

3. Historiografski smjer koji poriče dualističko učenje Crkve bosanske pokazuje najveću dinamičnost i to ponajviše zahvaljujući priložima D. Lovrenovića. Uvođenjem povelja bosanske vlastele povezane sa Crkvom bosanskom u diskurs o ovoj crkvenoj organizaciji, postavljanjem teorije o *djedu* kao koronatoru bosanskih kraljeva, te uočavanjem dvostrukog konstitutivnog raskida s papinstvom kao osnovnim uzrokom dekatolicizacije Bosne, ovaj autor je postavio okvir koji je efektivno otvorio nove pristupe za probleme koji su smatrani teško rješivim. Moderna istraživanja kodeksa porijeklom iz Crkve bosanske dodatno jačaju argumente ove struje, budući da u njima, niti jezičke niti ikonografske analize, nisu pronašle nikakve tragove dualističkog učenja.
4. Iako ne tako aktivno kao tokom 1990-ih bilježimo tendencije koje bosansko srednjovjekovlje, a također i pitanje Crkve bosanske, tretiraju kao privjesak prošlosti hrvatskog i srpskog srednjovjekovlja. One su dovele do apsurdne situacije o postojanju triju verzija prošlosti, tj, “triju istina” na jednom malom prostoru. Kao najizrazitije predstavnike ovih smjerova ističemo Milka Brkovića i Miodraga M. Petrovića.
5. Analiza inostrane historiografije pokazuje slabu razinu poznavanja bosanskog srednjovjekovlja, s iznimkom J. Finea. Većina autora ponavlja anahrone stavove, bez poznavanja novijih istraživanja o Crkvi bosanskoj. Zato kao jedan od najvažnijih zadataka za bosanskohercegovačke medievaliste ostaje da svoje publikacije prevode na neki od svjetskih jezika.

Crkva bosanska bila je i, uprkos pomjeranja granice naučnih spoznaja, ostat će “vječito” bojište nepomirljivih historiografskih stavova. Ovoj “verdunskoj bici” teško da se i može nazrijeti kraj. Također, pokazalo se da uporedna metoda, toliko korisna u nekim drugim medievalističkim istraživanjima, na polju Crkve bosanske može donijeti dvojbene rezultate, a očite nedostatke pokazuje ukoliko se primijeni na upoređivanje bosanskih *krstjana* s heretičkim pokretima Istoka i Zapada. Istina, odnos vrha katoličke hijerarhije prema njima je identičan, budući da tokom srednjeg vijeka papinstvo uvodi monopol na istinu koji proizilazi iz univerzalističke težnje za pravom na interpretaciju vjere, no u pogledu uloge u državi, općeg razvoja društva, pa na kraju, i samih pisanih izvora, sličnosti se gube. S druge strane, uporedna metoda se pokazala

jako korisnom na primjeru Pavlovića, odnosno na primjeru analize korespondencije Dubrovnika s ovom šizmatičkom bosanskom vlastelom provedene sa stajališta političke teologije srednjovjekovlja.

U potrazi za potpunom istinom istraživači će u budućnosti neizostavno morati sagledati cjelokupni spektar političko-vjerskih odnosa u trouglu Bosna – Ugarska – Rimski kurija. Bez ikakve je sumnje da su političke pretenzije Ugarske zasnovane na tzv. *patronatskom pravu* uveliko uvjetovale, ako ne i usmjeravale odnose papinstva prema Bosni i njenim vladarima. Dosadašnje studije bosansko-ugarskih odnosa donijele su dosta oprečne rezultate. Tako je M. Ančić, koji je obradio veći dio 14. stoljeća, ostao u okviru heretičnosti srednjovjekovne Bosne, što mu je odgovaralo da objasni svoje stavove o Bosni kao jednom djeliću *Archiregnum Hungaricum*-a, uglavnom bez vlastitog političkog identiteta. S druge strane, Lovrenović je u proučavanju iste teme (1387-1463) došao do dijametralno suprotnih zaključaka: Bosna nije bila u vazalnom odnosu s Ugarskom, predmet spora između Bosne i Ugarske bila je bosanska kruna a ne vjersko pitanje, dok je Crkva bosanska bila vjerska sljedba šizmom razdvojena od obje velike Crkve, specifična za državno uređenje srednjovjekovne Bosne. Odnosi Bosne s papinstvom nisu dobili jedinstvenu sintezu, mada se u radovima S. M. Džaje o bosanskoj kruni i D. Lovrenovića o prijenosu sjedišta biskupije izvan Bosne, odnosno prijenosu institucije kraljevstva iz Srbije u Bosnu (1377.), mogu pronaći temelji za daljnja istraživanja. Morat će se također više pažnje posvetiti proučavanju povelja bosanskih velikaša, kao i epitafa na stećcima. Bilo bi potrebno da se konačno stane u kraj nacionalnim svojatanjima srednjovjekovne Bosne, kao i jednako štetnim romantičarskim pristupima. Sve to nas vraća riječima jednog od prvih kritičkih historičara s ovih prostora: “kod svih Slovena naročito je opasno boriti se protiv ‘zamatorelih mnjenja.’” Ako će se rasprave i dalje nastaviti, ipak smatramo da je većina misterija vezanih za Crkvu bosansku riješena konceptom specifične “vjere bosanske” poznate iz savremenih izvora kao konfesije različite od katoličke i pravoslavne.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Dubrovniku, (DAD)
– Serija: *Testamenta notariae*

b. Objavljeni izvori:

- *Izvedbeni projekat Društvenog cilja XIII – Istraživanje iz oblasti istorije*, 1986. Sarajevo: Institut za istoriju.
– Šunjić M. 1960. “Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekci”. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI*, Sarajevo: Društvo istoričara BiH.

LITERATURA

a. Knjige:

- Brković M. 2011. *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu, knj. 114.
– Ćošković P. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju, Historijske monografije, knjiga 2.
– Fichtenau H. 1998. *Heretics and Scholars in the High Middle Ages, 1000-1200*. Pennsylvania; The Pennsylvania State University Press.
– Fine J. 1975. *A Bosnian Church: A New Interpretation (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*. London – New York: Colombia University Press.
– Fine J. 2005. *Bosanska crkva: Novo tumačenje. Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*. (prijevod Tatjana Praštalo), Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
– Fine J. 2007. *A Bosnian Church: A New Interpretation (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*. London: Saqi Books – Bošnjački institut.
– Гечева К. 2007. *Богомилството и неговото отражение в средновековна християнска Европа* – Библиография. София: Издателство “Гутенберг”.

- Hamilton J. – Hamilton B. – Stoyanov Y. 1998. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450*. Manchester-New York: Manchester University Press.
- Hamilton B. – Hamilton J. – Hamilton S. 2004. *Hugh Eteriano: Contra Patarnos*, Ledien – Boston: Brill Press.
- Jalimam S. 2003. *Historija bosanskih bogumila*. Tuzla: Društvo studenata “Demus”.
- Jurić-Kappel J. 2013. *Bosnien im Spiegel älterer Schriften. Philologisch-linguistische Studien / Bosna u ogledalu starije pismenosti. Filološko-lingvističke studije*. Wien: Edition Liaunigg.
- Korać D. 2008. *Vjera u humskoj zemlji*. Mostar: Crkva na kamenu, knj. 107.
- Lambert M. 1998. *The Cathars*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lovrenović D. 2006. *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis.
- Lovrenović D. 2008.a. *Povijest est magistra vitae (O vladavini prostora nad vremenom)*. Sarajevo: Rabic.
- Lovrenović D. 2008.b. *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabic.
- Lovrenović D. 2012. *Bosanska kvadratura kruga*. Sarajevo – Zagreb: Dobra knjiga – Synopsis.
- Mandić D. 1962. *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: Hrvatski povjesni institut.
- Mazrak E. 2014. *Hvalov zbornik i knjižno slikarstvo srednjovjekovne Bosne na prijelazu XIV. u XV. stoljeće*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (rukopis doktorske disertacije).
- Miletić M. 1957. *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma: Orientalia christiana analecta, 149.
- Mužić I. 2008. *Vjera Crkve bosanske. Krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Nakaš L. 2014. *Vrutočko bosansko četveroevanđelje*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna.
- Петровић М. 2013. *Србија на размеђу Истока и Запада*. Београд: Тонплус.
- Stoyanov Y. 2000. *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*. New Haven: Yale University Press.
- Stoyanov Y. 2003. *Skrivena tradicija u Evropi. Tajna istorija srednjovjekovne hrišćanske jeresi*. Čačak – Beograd: Umjetničko društvo Gradac.

- Šanjek F. 2003. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb: Barbat.
- Šidak J. 1975. *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Wenzel M. 1999. *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, biblioteka "Kulturno nasljeđe BiH".

b. Članci u časopisima i zbornicima radova:

- Ančić M. 2005. "Bosanska banovina i njezino okruženje u prvoj polovici 13. stoljeća". *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 11-26.
- Bálint T. 2013. "A bogumil eretnekség az Észak-Balkánon a 10-11. században". *Micae Mediaevales III*, Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 65-76.
- Birin A. 2005. "Bosansko-humski krstjani u pravoslavnim grčkim i slavenskim vrelima". *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 387-406.
- Божилов И. 2005. "Българското Богомилство и неговите европеиски измерения". *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 105-128.
- Butler T. 2010. "The Bosnian 'Krstjane'". *Baština Sjeveroistočne Bosne, 1*. Tuzla: Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 47-52.
- Butler T. 2012. "Bogumili – kulturni sinkretizam". *Baština Sjeveroistočne Bosne, 4*. Tuzla: Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 11-14.
- Ђирковић С. 1982. "Глосе Срећковићевог јеванђеља и учење босанске цркве". *Богомилството на Балканот во светлината нна најновите истражувања*. Скопје: МАНУ – САНУ – АНУ БиХ, 207-221.
- Ćirković S. 1987. "Bosanska crkva u bosanskoj državi". *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine 1 – Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: ANUBiH, Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, 193-254.
- Ćošković P. 2000. "Prilog za diskusiju". *Prilozi*, 29. Sarajevo: Institut za istoriju, 445.

- Ćošković P. 2003. “Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj”. *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*. Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH CXX, Odjeljenje društvenih nauka 36, 31-54.
- Ćošković P. 2011. “Ogledanje’ krivnje u srednjovjekovnoj bosanskoj državi”. *Bogišić i kultura sjećanja*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 338-356.
- Ćošković P. 2014. “Krstjanice, bosanske redovnice u očima suvremenika”. *Radovi*, knjiga XVII/3 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija). Sarajevo: Filozofski fakultet, 23-45.
- Динић М. 1948. “Један прилог за историју патарена у Босни”. *Зборник ФФ*, I. Београд: Филозофски факултет, 33-44.
- Dizdar G. 2014. “Debosnizacija stećaka”. *Godišnjak*. Sarajevo: Preporod, 265-269.
- Džaja S. – Lovrenović D. 2007. “Srednjovjekovna Crkva bosanska”. Sarajevo: Posebni prilog *Svjetla riječi*: Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili, 1-17.
- Hamilton B. 2006. “Bogomil influences on Western Heresy”. *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages*, (ed.) Michael Frassetto, Leiden-Boston: Brill Publishing, 93-114.
- Hašimbegović E. 2005. “Prvi pomen krstjana u srednjovjekovnoj Bosni (Analiza izvora s kraja XII i početka XIII stoljeća)”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 413-424.
- Jalimam S. 2000. “Marginalia o gostu Radinu i njegovom testamentu”. *Hercegovina*, 11-12. Mostar: Arhiv Hercegovine – Muzej Hercegovine, 15-28.
- Jalimam S. 2005. “Bosanski ‘krstjani’ u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 179-192.
- Jalimam S. 2005. “Filozofsko-teološki dijalog u srednjovjekovnoj Bosni XV vijeka”. *Društvena istraživanja*, 3. Zenica: Pravni fakultet, 59-67.
- Josipović M. 2005. “Literarna ostavština krstjana bosanske crkve i dualistički svjetonazor”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 563-586.
- Korać D. 2011. “Religijske prilike u humskoj zemlji od XIII stoljeća do pada pod osmansku vlast”. *Hum i Hercegovina kroz povijest*, knj. 1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 473-493.
- Lorenz M. 2011. “Bogomilen, Katharer und bosnische ‘Christen’. Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.-13. Jh.)”. *Vermitteln-*

- Übersetzen-Begegnen. Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*, Balász J. Nemes/Achim Rabus (Hg.). Göttingen: V&R unipress, 136-87.
- Lovrenović D. 1999. “Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. (Pokušaj revalorizacije)”. *Forum Bosnae*, 3-4. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 227-287.
  - Lovrenović D. 2005. “Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola)”. *Fenomen 'krstijani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 193-237.
  - Lovrenović D. 2008.c. “Od bogumilskog mita do hegemonističkih pretenzija”. *Zbornik o Pavlu Anđeliću*. Sarajevo: Franjevačka teologija, 169-303.
  - Lovrenović D. 2009. “Profani teror – sveta retorika. Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, *bič katoličke vjere*”. *Bosna fanciscana*, 31. Sarajevo: Franjevačka teologija, 129-187.
  - Lovrenović D. 2010, “‘Slavni dvor kraljevstva u Trstivnici’ (Ponovno o proglašenju Bosne kraljevstvom 1377.)”. *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Kraljeva Sutjeska – Sarajevo: Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska – Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 51-89.
  - Matijević Z. 2005. “Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)”. *Fenomen 'krstijani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 335-350.
  - Močanin N. 2005. “Bosansko-humski krstijani u turskim vrelima (napomene)”. *Fenomen 'krstijani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 407-412.
  - Nakaš L. 2008. “Zapadnoštokavski pisani idiom u srednjem vijeku”. *Bosanski jezik*, 5. Tuzla: Prava riječ, 199-212.
  - Nakaš L. 2012.a. “Jezik i grafija revidiranih natpisa”. *Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 1)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 119-127.
  - Nakaš L. 2012.b. “Pluralitet bosanske pismenosti”. *Forum Bosnae*, 57. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 86-99.
  - Nakaš L. 2012.c. “Dvadeset glosa bosanskog Vrutočkog evanđelja”. *Forum Bosnae*, 57. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 153-187.
  - Nakaš L. 2013. “Nova saznanja o Vrutočkom evanđelju”. *Ricerche slavistiche*, 11. Roma: “Sapienza”. Università di Roma, 5-20.

- Nazor A. 2005. “Rukopisi Crkve bosanske”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 539-562.
- Pegg M. 2006. “Heresy, Good Men, and Nomenclature”. *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages*, (ed.) Michael Frassetto, Leiden – Boston: Brill Publishing, 227-239.
- Пекић Р. – Самарџић Г. 2014. “Хришћански-православни споменици Травуније у истриографији и савременом друштву”. *Истриографија и савремено друштво*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 147-161.
- Puljić I. 2005. “Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepana Vukčića Kosače”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 239-267.
- Rakova S. 1992. “Le bogomilisme et l’Eglise bosniaque”. *Heresis*, 19. Carcassone: Centre d’études cathares, 19-29.
- Rakova S. 1993. “The Historiography of Medieval Bosnia”. *Etudes Balkaniques*, 2. Sofia: Academie Bulgare des Sciences, 98-106.
- Rubić N. 2003. “Patareni, manihejci, bogumili ili krstjani? Bosansko-humski srednjovjekovni rašomon”. *Bosna franciscana*, 18. Sarajevo: Franjevačka teologija, 186-192.
- Slišković S. 2005. “Dominikanci i bosansko-humski krstjani”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 479-498.
- Sopta J. 2000-2001. “Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob”. *Hercegovina*, 6-7 (14-15). Mostar, 49-60.
- Solovjev A. 1947. “Gost Radin i njegov testamenat”. *Pregled*, I-II. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 311-318.
- Stoyanov Y. 2000. “Nastanak srednjovjekovne paradigme heretičke Bosne i njeni moderni odjeci”. *Forum Bosnae*, 7-8. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 295-308.
- Stoyanov Y. 2005. “Between Heresiology and Political Theology. The Rise of the Paradigm of the Medieval Heretical ‘Bosnian Church’”. *Teologie politiche: modelli a confronto*, Giovanni Filoramo (ed.). Brescia: Atti del Centro di Alti Studi in Scienze Religiose, 163-180.
- Šanjek F. 1976-77. “Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku”. *Historijski zbornik*, XXIX-XXX. Zagreb: Savez povijesnih društava Hrvatske, 101-111.

- Šanjek F. 2005. “Papa Inocent III. (1198.-1216.) i bosansko-humski krstjani”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 425-440.
- Šanjek F. 2010. “Katarska inicijacija i pristup crkvi bosansko-humskih krstjana (13./15. st.)”. *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 69-81.
- Šanjek F. 2012. “Jaroslav Šidak i heterodoksna Crkva bosansko-humskih krstjana”. *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*. Zagreb: FF press, 91-96.
- Šanjek F. 2013. “Crkva bosanska u vrijeme Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350.-1416.)”. *Bertošin zbornik, knj. 2*. Pula – Pazin: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 111-122.
- Šidak J. 1937. “Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca (Prilog rješenju t. zv. Bogumilskog pitanja)”. *Rad JAZU*, knjiga 259, razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga 116. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 37-182.
- Šidak J. 1953. “Pitanje ‘Crkve bosanske’ u novijoj literaturi”. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, V*. Sarajevo: Istorisko društvo BiH, 139-160.
- Šidak J. 1954. “Današnje stanje pitanja ‘Crkve bosanske’ u historijskoj nauci”. *Historijski Zbornik, VII*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 129-142.
- Šidak J. 1974-75. “Problem heretičke ‘Crkve bosanske’ u najnovijoj historiografiji (1962-75)”. *Historijski Zbornik, XXVII-XXVIII*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 139-182.
- Šidak J. 1977. “Heretička ‘Crkva bosanska.’” *Slovo, 27*. Zagreb: Staroslavenski institut, 149-184.
- Šuljak A. 2005. “Bosansko-humski krstjani i prijenos rezidencije bosanskih biskupa u Đakovo”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 441-454.
- Tenšek T. 2005. “Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 309-334.
- Vrandečić J. 2006. “Crkva bosanska i Crkva dalmatinska: srednjovjekovna hereza u Dalmaciji”. *Forum Bosnae, 35*. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 5-20.
- Vukšić T. 2005. “Papa Pio II. i kralj Stjepan Tomaš”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 269-308.

- Zadro D. 2005. “Katarsko-dualistički pokret’ na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna”. *Pro tempore*, 2. Zagreb: Časopis studenata povijesti, 23-33.
- Zirdum A. 2005. “Franjevci i bosansko-humski krstjani”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 499-538.
- Zovkić M. 2005. “Uporaba svetoga pisma među bosanskim krstjanima”. *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski povijesni institut, 587-610.

c. Stručni prikazi knjiga:

- Филиповић Е. 2007. “Pejo Ćošković: *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, 560”. *Историјску Часопису*, LVI, Београд: Историјски институт, 258-261.
- Džaja S. 1978. “Noch eine fragliche Interpretation der bosnischen mittelalterlichen Konfessionsgeschichte. Recenzija John V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York/London 1975”. *Münchener Zeitschrift für Balkan kunde*, 1. München: Slavica Verl. Kovac, 247-254.
- Džaja S. 1979. “Fineova interpretacija bosanske srednjovjekovne konfesionalne povijesti”. *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Sarajevo: Analecta croatica christiana, 52-59.
- Džaja S. 2006. “Srednjovjekovna Crkva bosanska u procijepu suprostavljenih kontekstualizacija”. *Status*, 10. Mostar: Udruga građana “Dijalog”, 250-255.
- Džaja S. 2008. “John Fine, *The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century. A New Interpretation*. London: SAQI in Association with The Bosnian Institute 2007. 426. ISBN 978-0-86356-503-8, 30”. *Südost-Forschungen*, 67, Oldenbourg: Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, 431-434.
- Krekić B. 1977. “The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries by John V. A. Fine, Jr.” *Slavic Review*, 36. Illinois: University of Illinois, 147-148.
- Majeska G. 1977. “The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries by John V. A. Fine, Jr.” *American Historical Review*, 82. Oxford: Oxford University Press, 346-347.
- Markotić V. 1978. “The Bosnian Church: A New Interpretation by John V. A. Fine”. *Canadian Slavonic Papers*, 20. Alberta: University of Alberta Press, 125-126.

- Mojzes P. 1976. “The Bosnian Church: A New Interpretation by John V. A. Fine, Jr”. *Church History*, 45. Cambridge: Cambridge University Press, 251-252.
- Schmitt O. J. 2013. “Balkanmediävistik als Forschungskonzept”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 42. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 131-134.
- Wiczynski J. 1978. “The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries by John V. A. Fine, Jr”. *The Catholic Historical View*, 64. Washington DC: Catholic University of America Press, 306-307.
- Zadro D. 2005. “Franjo Rački, *Bogomili i Patareni*, priredio Franjo Šanjek (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga 2003), 253.” *Scrinia slavonica*, 5. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 527-532.

BOSNIAN CHURCH: MODERN HISTORIOGRAPHIC COURSES, DISCUSSIONS AND CON- TROVERSIES (2005-2015)

Summary

From the beginning of scientific research in historical studies, religious relations in medieval Bosnia, especially the question of the Bosnian Church, caused a lot of interest among researchers, from which a great number of scientific articles of various quality derived. Unlike other themes, the approaches to the research of the Bosnian Church, from its origins, are marked with irreconcilable differences in initial standpoints and quite hostile attitudes towards the arguments of the other side. There are three main goals of this paper: to analyse the domestic historiographic production about the Bosnian Church of the last decade, in order to understand the latest achievements in this area; to offer a review of the most important modern research of foreign historiography about the Bosnian Church in order to obtain a degree of knowledge about medieval Bosnian religious and political circumstances in general medieval studies; and finally on the examples of essentially different interpretations of two identical sources to show the process of emergence of historiographic controversies.

Key words: Bosnian Church, gost Radin, review of historiography, historiographic controversies

(Translated by the author)